

'Abnormaliteit' keert het verval van kleine zielen

Een onderzoek naar de scheidslijn tussen normaal en abnormaal in *De boeken der kleine zielen* van Couperus

Bachelorscriptie

Marijn Hindriks

3481115

Afdeling: Moderne Letterkunde

Begeleidster: Saskia Pieterse

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1 – Het naturalisme.....	5
1.1 Culturele context en plaatsing in de literatuurgeschiedenis.....	5
1.1.1 Ontwikkelingen op het terrein van de wetenschap.....	5
1.1.2 Ontkerkelijking en de opkomst van de theosofie	6
1.1.3 Literaire context.....	7
1.2 Het naturalisme.....	7
1.2.1 Het naturalisme in Frankrijk.....	7
1.2.2 Het naturalisme in Nederland.....	8
1.2.3 Poëtische opvattingen en technieken.....	9
1.2.4 De invloed van het positivisme op het naturalisme.....	10
1.3 Louis Couperus.....	10
1.3.1 Wie was Louis Couperus	10
1.3.2 Louis Couperus en het naturalisme.....	11
1.3.3 Louis Couperus en de theosofie.....	11
1.3.4 Louis Couperus en het positivisme.....	12
1.3.5 De boeken der kleine zielen	12
Hoofdstuk 2 – Medische theorieën.....	14
2.1 Temperamentenleer.....	14
2.1.1 Opvattingen voor 1900.....	14
2.1.2 Opvattingen na 1900 – Temperamentenleer als persoonlijkheidstypes.....	15
2.1.3 Temperamentenleer in het naturalisme.....	16
2.2 Hysterie.....	17
2.2.1 Theorie in de medische wereld.....	17
2.2.2 Hysterie in het naturalisme.....	18
2.3 De scheidslijn tussen ziek en gezond.....	19
Hoofdstuk 3 De boeken der kleine zielen.....	20
3.1 Ziekte en gezondheid in De boeken der kleine zielen in de bestaande literatuur...20	20
3.1.1 Addy.....	20
3.1.2 Ernst.....	21
3.1.3 Marietje.....	22
3.1.4 Emilie.....	22
3.1.5 Gerrit.....	22
3.1.6 Paul.....	23
3.1.7 Lacune in de beschreven literatuur	23
3.2 Het onderscheid tussen normaal en abnormaal.....	24
3.2.1 Gek of niet gek?	24
3.2.2 Addy en zijn gedachten over de wetenschap.....	26
3.2.3 Buitenbeentje of middelpunt van de familie?	27
Conclusie.....	30
Referenties.....	32
Bijlagen.....	33

Inleiding

Op 10 juni 2013 is het 150 jaar geleden dat Louis Couperus werd geboren. Het Louis Couperusgenootschap heeft van deze gelegenheid gebruik gemaakt om 2013 uit te roepen tot Couperusjaar. Met verschillende evenementen vierden zij de 150^e verjaardag van Couperus en proberen ze het leven en werk van Couperus onder de aandacht te brengen. Als hoogtepunt van dit Couperusjaar wordt een toneelproductie *De kleine zielen* gemaakt, gebaseerd op *De boeken der kleine zielen*. Het is duidelijk dat het werk van Couperus anderhalve eeuw na zijn geboortedag nog steeds veel aandacht krijgt.

Couperus is een gecanoniseerde schrijver in de Nederlandse literatuur en hij kan gezien worden als een van de belangrijkste prozaschrijvers uit de moderne Nederlandse letterkunde. In zestig jaar schreef hij een oeuvre van zestig boeken (Bastet, 2004, p. 135). Met zijn werk heeft hij zelfs tot buiten de landsgrenzen aandacht getrokken. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is men tot de conclusie gekomen dat Couperus tot de grootste schrijvers van het Nederlandse taalgebied gerekend moet worden (Simons, 1970, p. 9) Het werk van Couperus wordt nog steeds gelezen en verschillende van zijn romans worden nog steeds herdrukt.

In deze scriptie zal een onderzoek gedaan worden naar *De boeken der kleine zielen* van Couperus. *De boeken der kleine zielen* is een vierdelige romancyclus over de Haagse familie Van Lowe. Het verhaal vertelt over de familie Van Lowe, een geslacht dat geleidelijk in verval is geraak en waarbinnen familiebanden aan het afbrokkelen zijn. Volgens de regels van de hereditie tekent Couperus in deze roman een klein aantal hoofdpersonages in een groter familieverband. Hij laat zien hoe deze personages door erfelijkheid en milieu geworden zijn tot wat ze zijn (Van Bork & Laan, 2010, p. 146).

Er is al veel literatuur verschenen over de boeken der kleine zielen. Zo worden *De boeken der kleine zielen* vaak bestempeld als een verhaal over het verval van een familie (Fontijn, 1983, p. 110). Daarnaast heeft Mary Kemperink (1992; 1993; 2002) veel pionierswerk gedaan naar de invloed van de medische theorieën uit de 19^e eeuw op literatuur. *De boeken der kleine zielen* worden door haar als illustratie gebruikt voor de medische theorieën.

In deze scriptie zullen kanttekeningen gezet worden bij deze bestaande literatuur over *De boeken der kleine zielen*. Marcellus Emants (1916, p. 499) laat zien dat het de taak van de kunstenaar zelf was om te bepalen waar de grens tussen pathologisch en normaal ligt, omdat deze grens niet duidelijk te trekken is. Uit deze uitspraak blijkt dat het in de tijd waarin *De boeken der kleine zielen* geschreven werden niet duidelijk was wanneer de gedragingen van een persoon als normaal gezien werden en wanneer bepaalde gedragingen pathologisch of abnormaal zijn. *De boeken der kleine zielen* begint met het beeld van een familie waarin een van de zussen, Constance, buitengesloten wordt omdat ze in verband met overspel en een scheiding niet aan de fatsoensnormen voldoet. Er is sprake van een duidelijke scheidlijn tussen moreel en

immoreel of fatsoenlijk en onfatsoenlijk. Langzaamaan wordt deze strikte scheidslijn vager. Bij alle personages uit het boek blijkt wel iets te spelen wat niet 'normaal' is.

De vraag die gesteld wordt in deze scriptie is hoe in de roman *De boeken der kleine zielen* het onderscheid tussen gezond en ongezond functioneert. Nauw verbonden met het onderscheid tussen gezond en ongezond het is onderscheid tussen normaal en abnormaal, buitenstaander en insider. Aan de ene kant lijkt het onderscheid tussen normaal en abnormaal voortdurend aanwezig te zijn en de structuur van de familierelaties diepgaand vorm te geven, maar aan de andere kant lijkt iedereen wel op de een of andere manier 'aangetast' door dingen die ze eigenlijk liever buiten de deur willen houden. De aanwezigheid van de scheidslijn tussen normaal en abnormaal en de functie hiervan zal onderzocht worden.

In deze scriptie zal dus een onderzoek gedaan worden naar de representatie van psychische gezondheid en psychische ongezondheid in *De boeken der kleine zielen* van Couperus. Eerst zal besproken worden hoe deze representaties al onderzocht zijn, hierbij zal vooral aandacht besteedt worden aan het onderzoek van Mary Kemperink. Dit type onderzoek stelt de literaire en historische context van de tijd waarin *De boeken der kleine zielen* geschreven werden centraal. Hierbij wordt gekeken naar het naturalisme, verschillende wetenschapsstromingen en de medische theorieën die heersten in de tijd. Vervolgens wordt de bestaande literatuur over *De boeken der kleine zielen* kritisch besproken en wordt gekeken of in deze literatuur beperkingen kent als het gaat om een interpretatie van de relatie tussen normaal en abnormaal in *De boeken der kleine zielen*.

Als laatste volgt een tekstinterpretatief deel. Hierbij zal vooral gekeken worden naar de wijze waarop de tekst aan de ene kant tegenstellingen tussen ziek en gezond construeert, maar aan de andere kant deze tegenstelling lijkt te ondermijnen. Door aandacht te geven aan de rol van opposities wordt er een voorzichtige aanzet gedaan om te kijken of het begrip deconstructie een bruikbaar begrip zou kunnen zijn in een onderzoek naar het werk van Couperus. Deconstructie gaat over tegenstellingen, waarbij één begrip van een tegenstelling is afgeleid van het andere. De kwaliteit 'kwaad' bijvoorbeeld ontstaat wanneer van 'goed' wordt afgeweken. Op deze manier is er volgens Derrida een overeenkomst in het verschil (Schrover, 1991, p. 14). In deze scriptie gaat het over het abnormale, het zieke en het buitenstaande, die wat nodig zijn voor de constructie van het normale, het gezonde en het behoren tot de 'insiders'-kring.

Hoofdstuk 1 – Het naturalisme

Het *fin de siècle* van de negentiende eeuw is de tijd waarin het naturalisme haar hoogtij beleefde. Achteraf bekeken is het *fin de siècle* een complexe tijd waarin veel veranderingen plaatsvonden. Veel verschillende richtingen die nu niet meer bij elkaar lijken te passen kwamen met elkaar in ontmoeting, er is sprake van veel tegenstrijdigheden. Een positivistische wetenschapsbeoefening komt in het *fin de siècle* bijvoorbeeld voor naast de opkomst van de theosofie. Ook in de literatuur kwamen tegenstrijdigheden voor: een stroming als het naturalisme bestond naast het symbolisme en het decadentisme. Onder invloed van al deze veranderingen ontstond een ander mensbeeld, ofwel een ander verklaringmodel. Doordat de wetenschap op een andere manier naar de materie ging kijken, werd er ook anders naar de mens gekeken. Onder invloed van het positivisme werd de aandacht gericht op het waarneembare.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op deze veranderingen en wordt de invloed die zij hadden op het werk van Couperus beschreven. Deze scriptie gaat over de psychologie in het *fin de siècle* en de invloed daarvan op het werk van Couperus. Zowel de zich ontwikkelende psychologische wetenschap als Couperus waren onder invloed van het naturalisme en het positivisme. Daarom zal aan beiden aandacht besteed worden. Ook de theosofie zal behandeld worden omdat deze stroming, ondanks de tegenstrijdigheden met het positivisme, ook van invloed is geweest op het werk van Couperus.

1.1 Culturele context en plaatsing in de literatuurgeschiedenis

1.1.1 Ontwikkelingen op het terrein van de wetenschap

In de tweede helft van de negentiende eeuw, in het bijzonder in het *fin de siècle*, werd een groot aantal opzienbarende ontdekkingen gedaan op het terrein van de natuurwetenschappen, biologie en de geneeskunde. Veel van deze ontdekkingen raken de grondslagen van het menselijke denken (Van Boven & Kemperink, 2006, p.77). Een voorbeeld van een wetenschappelijke ontwikkeling die zowel op psychologisch als maatschappelijk gebied gevolgen had is het begrip 'degeneratie'. Dit begrip kwam in veel wetenschappelijke en biologische studies terug, om zowel aspecten van de negentiende-eeuwse individuele mens als de negentiende-eeuwse beschaving te beschrijven (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 89). 'Degeneratie' of 'ontaarding' gaat over de evolutie die een neerwaartse spiraal laat zien. Een geslacht verzwakt van generatie op generatie, en zal ten slotte compleet uitsterven. Men gebruikte het begrip degeneratie vaak om maatschappelijke ongenoemens te verklaren (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 90).

Een belangrijke stroming die onder invloed van alle wetenschappelijke ontwikkelingen

in het *fin de siècle* is ontstaan, is het positivisme. Het positivisme is een wetenschappelijke stroming die zich richt op het formuleren van eeuwige wetmatigheden op grond van observatie (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 85). Alle vorm van metafysica werd afgewezen en men moest zicht uitsluitend aan de feiten houden. Het nieuwe positivistische denken had een grote invloed op alle gebieden van de wetenschap (Van Bork en Laan, 2010, p.128).

Naast ontwikkelingen in de wetenschap maakte ook de techniek in de periode tot de Eerste Wereldoorlog grote sprongen vooruit. Nederland werd een industrieel land en liep daarin steeds meer gelijk met al eerder geïndustrialiseerde landen zoals Engeland, Duitsland en België. De economie van Nederland groeide sterk na 1890, hierbij had Nederland veel profijt van de opkomende tabak- en rubberplantages en de petroleumindustrie in Indië (Van Boven & Kemperink, 2006, p.77).

1.1.2 Ontkerkelijking en de opkomst van de theosofie

Er is aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer sprake van ontkerkelijking. Eén van de factoren die hier aan bij hebben gedragen is het gevolg van de verandering van het mensbeeld. Dit betekende niet dat er niet meer verlangd werd naar het metafysische. De onvrede met de kerk kwam juist voort uit een verlangen om op de één of andere manier het 'hogere' in het vizier te krijgen. Men deed dit door recente wetenschappelijke ontdekkingen en door occulte oosterse wijsheden met elkaar te verbinden (Van Boven & Kemperink, 2006, p.87). Een leer die erg populair werd, was de theosofie. De theosofie was tegenstrijdig aan het positivisme, dat het metafysische juist afwees. De theosofie had als centrale doelstelling het zoeken naar waarheid door wetenschap en godsdienst met elkaar te verzoenen. Allerlei wetenschappelijke ontdekkingen uit deze periode en occulte oosterse wijsheden werden in de theosofie met elkaar verbonden (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 88).

De theosofie ontstond omstreeks 1900 door een hernieuwde aandacht voor het spiritualisme en de mystiek. Veel kunstenaars en intellectuelen kregen een interesse in het bovennatuurlijke. In 1875 werd in New York 'de Theosofische Vereniging' opgericht door Henry S. Olcott en Helena P. Blavatsky (Habets, 2011, p. 2). Blavatsky was aan het eind van de negentiende eeuw een autoriteit op het gebied van de theosofie (Hoekstra, 2000, p. 15). Eén van de meest belangrijke Europese aanhangers van de theosofie was de Engelse Annie Besant. Besant hield in 1898 verschillende lezingen in Nederland die invloed hebben gehad op de verspreiding van het theosofische gedachtegoed (Habets, 2011, p. 2). In Nederland hebben naast de lezingen van Besant de ideeën van Frederik van Eeden een grote invloed gehad op de verspreiding van het theosofische gedachtegoed. In zijn redes veroordeelt Van Eeden het dogmatische karakter van de positivistische wetenschap en liet hij zien dat er volgens hem een strijd gaande is tussen wijsbegeerte en religie aan de ene kant en wetenschap aan de andere

kant (Fontijn, 1993, p. 132).

De theosofie is in feite een voortzetting van alternatieve en occulte leringen uit het verleden. De leer is een optelsom van Westerse en Oosterse mystiek (Hoekstra, 2000, p. 17). Typierend is dat men in de theosofie uit verschillende religieuze en filosofische stromingen een eigen keuze maakt. De elementen die men kiest, die uit heel verschillende culturen kunnen komen, worden tot één nieuwe eenheid samengesmolten (Habets, 2011, p. 2). In de theosofie komen elementen uit het hindoeïsme, boeddhisme, christendom en allerlei oude 'duistere' leringen samen (Habets, 2011, p.3). Theosofen bestuderen de beschikbare kennis over de verschillende wereldreligies en filosofische stromingen. Hieruit worden verborgen waarheden gedestilleerd die de theosofen tot een hogere graad van vergeestelijking kunnen brengen. Een belangrijk aspect van de leer is de reïncarnatie of zielsverhuizing (Hoekstra, 2000, p. 17). Volgens de theosofie is de ziel de in de stoffelijke mens neergedaalde geest, ook wel de vernederde of ingewikkelde geest genoemd (Hoekstra, 2000, p. 18).

1.1.3 Literaire context

In het *fin de siècle* kwamen verschillende literaire stromingen naast elkaar voor. Zo verschenen er naturalistische, symbolistische en decadentistische werken tegelijkertijd. Veel belangrijke schrijvers zijn niet te reduceren tot één van deze stromingen. Couperus is hiervan een voorbeeld, hij schreef zowel naturalistisch als symbolistisch proza. (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 96). Omdat Couperus en *De Boeken der kleine zielen* vaak in het kader van het naturalisme behandeld worden zal in de beschrijving van de literaire context de meeste aandacht aan het naturalisme besteed worden. Het naturalisme wordt in de secundaire literatuur meestal benaderd in het bredere kader van het negentiende-eeuwse realisme. Het naturalisme wordt in dat geval opgevat als een radicalisering van de realistische uitgangspunten (Van Bork & Laan, 2010, p. 128). In de volgende paragraaf komt het naturalisme uitgebreid aan de orde.

1.2 Het naturalisme

1.2.1 Het naturalisme in Frankrijk

De Franse literatuur heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van het naturalisme in Nederland (Van Boven & Kemperink, 2006, p.110). Midden 1860 begon het naturalisme als literaire beweging school te maken in Frankrijk (Borghart, 2006, p.2). Emile Zola zorgde ervoor dat het negentiende-eeuwse realisme zich ontwikkelde in het naturalisme (Van Boven & Kemperink, 2006, p.110). Zola kan beschouwd worden als de vader van het naturalisme en daarmee zou de stroming beginnen met de roman *Thérèse Raquin* in 1868.(Van Bork & Laan,

2010, p. 133). Zola paste het uitgangspunt van het positivisme op zichzelf als romanschrijver toe. Hij profileerde zich hierdoor niet alleen als romanschrijver maar ook als wetenschapper, socioloog en psycholoog (Van Boven & Kemperink, 2006, p.111).

Zola was de persoon die de term 'naturalisme' gebruikte voor de literatuur die hem voor ogen stond. Hij gebruikte de term voor het eerst als benaming van een stroming in de literatuur. Vanaf Zola gold de term 'naturalist' voor elke auteur die in meer of mindere mate zijn uitgangspunten heeft overgenomen (van Bork & Laan, 2010, p.130). Zola had een grote bewondering voor Gustave Flaubert en de gebroeders De Goncourt en zag hen als zijn voorlopers en medestanders (Van Bork & Laan, 2010, p.134). Zola kan gezien worden als de meest rechtzinnige naturalist, daarom wordt zijn werk vaak gebruikt als meetlat waaraan het naturalistische gehalte van andere werken kan worden afgemeten (Van Bork & Laan, 2010, p. 138).

1.2.2 Het naturalisme in Nederland

In Nederland ontwikkelt het naturalisme zich in de jaren tachtig en negentig tot een stroming binnen het verhalende proza (Van Boven & Kemperink, 2006, p.110). Het Franse naturalisme heeft Nederland bereikt via twee wegen. Ten eerste werden de romans van Zola gelezen door mensen die het Frans beheersten en in de tweede plaats werd in kranten en tijdschriften gediscussieerd over het werk van Zola en het naturalisme. Deze discussies gingen met name over de wetenschappelijke pretenties van het naturalisme en de 'lage' onderwerpen die in de naturalistische romans aan bod komen (Van Bork & Laan, 2010, p.141).

Jongere Nederlandse schrijvers gingen deze romankunst die het leven idealiseerde beschouwen als onwaarachtig. Bij de afkeuring van deze idealiserende romankunst refereerden ze vaak letterlijk aan Zola. De naturalisten wensten niet meer te fungeren als beoordelaars die uitmaakten wat goed of fout was, fatsoenlijk of onfatsoenlijk, deerniswekkend of ergerlijk. Het feit dat de auteur niet meer moraliserend wilde zijn was essentieel voor het optreden van de naturalisten. Het levensgevoel wat uit hun werk sprak was niet meer moraliserend van aard probeerde in plaats daarvan de werkelijkheid zo goed mogelijk weer te geven (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 112).

Couperus kwam in contact met het naturalisme via de kring rond Jan ten Brink waartoe hij behoorde samen met Frans Netscher, J. van Santen en Arij Prins. (Van Bork & Laan, 2010, p. 142). Tot 1886 is Netscher de meest belangrijke woordvoerder van het naturalisme in Nederland. Hij is ook de auteur die Zola het meest strikt volgt. (Van Bork & Laan, 2010, p. 144).

Behalve Netscher voldoet in Nederland vrijwel geen enkele auteur volledig aan het programma zoals dat door Zola opgesteld is. In het Nederlandse naturalisme blijven slechts enkele van zijn programmapunten bestaan. Wat in het Nederlandse naturalisme belangrijk

geacht wordt is het feit dat de schrijver zo onbevooroordeeld mogelijk een nauwgezette weergave van de werkelijkheid geeft. Die werkelijkheid moet echter wel met gevoel worden weergegeven: de observatie moet leiden tot de impressie van de kunstenaar (Van Bork & Laan, 2010, p.156).

Het is moeilijk om het einde van de periode van het naturalisme te bepalen. In 1893 sloot Zola zijn romancyclus af, maar Lodewijk van Deyssel verklaarde het naturalisme twee jaar eerder al door. In Nederland verscheen daarna echter nog steeds door naturalisme beïnvloed proza, een voorbeeld hiervan zijn *De boeken der kleine zielen* die in deze scriptie behandeld zullen worden. Pas na 1910 blijkt alle belangstelling in Nederland geheel te zijn verdwenen (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 133).

1.2.3 Poëtische opvattingen en technieken

Met de naturalistische roman vond een vernieuwing plaats in de romanstructuur. Er was sprake van een verschuiving van een auctoriale naar een personale vertelwijze. De auctoriale verteller als gids verdwijnt. Deze verschuiving in vertelwijze is te koppelen aan het feit dat naturalistische auteurs streven naar waarheidsgetrouwheid en objectieve weergave (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 114). Het is discutabel of deze verschuiving van vertelwijze ook leidt tot volledige objectiviteit. Zelfs bij Zola wordt de lezer bijvoorbeeld gemanipuleerd in zijn sympathie of antipathie voor bepaalde personages, dit gebeurt alleen niet meer zo uitgesproken als bij een auctoriale verteller (Van Bork & Laan, 2010, p. 140).

Aan de ene kant wordt er in de naturalistische roman gebruik gemaakt van een zo natuurgetrouw mogelijke dialoog, maar aan de andere kant is er ook sprake van de zogenaamde *écriture artiste*, een vorm van woordkunst en mooischrijverij. Dit levert volgens Anbeek (1979, p. 525) een vreemde combinatie op: verregaande kunstmatigheid wordt afgewisseld met een uiterste aan natuurgetrouwheid. In de naturalistische roman wordt vaak een uitvoeriger inzicht gegeven in het innerlijk van de personages dan in eerdere romans gedaan werd (Van Boven en Kemperink, 2006, p.115). De auteur kreeg de rol van een fotograaf. Hij verschafte zijn lezers een venster naar de werkelijkheid. Deze visie op literatuur ging uit van twee veronderstellingen. Ten eerste werd aangenomen dat er iets bestond als een werkelijkheid buiten ons en ten tweede werd aangenomen dat deze werkelijkheid objectief waarneembaar was (Van Boven & Kemperink, 2006, p.110).

Een belangrijk bestandsdeel, misschien zelfs wel de hoofdzaak van de naturalistische roman, wordt de psychologische ontleding. Een voorbeeld hiervan is dat vaak heel medisch getrouw het verschijnsel histerie naar voren komt. Fysieke en psychische kenmerken worden nauw met elkaar verbonden, iets wat ook gebeurde in de medische wetenschap. Hierbij speelde de negentiende-eeuwse versie van de temperamentenleer een centrale rol (Van Boven &

Kemperink, 2006, p.116).

De nadruk komt in naturalistische romans te liggen op determinerende factoren. Schrijvers willen laten zien dat de hoofdfiguren niet zelf schuldig zijn aan hun daden. Hun handelen is het product van bepaalde omstandigheden. Schrijvers laten zien dat er krachten zijn die sterker zijn dan de wil van een mens. Personages staan onder invloed van krachten die sterker zijn dan de wil van de mens (Anbeek, 1979, p. 525). Om dit te laten zien maken schrijvers gebruik van onder andere invloeden van de temperamentenleer en de erfelijkheid (Anbeek, 1979, p. 526).

1.2.4 De invloed van het positivisme op het naturalisme

Bij het naturalisme was er sprake van een filosofische inspiratie vanuit het positivisme (Van Boven & Kemperink, 2006, p. 110). Voor de invloed van het positivisme op de literatuur was Hippolyte Taine van belang. Hij introduceerde de nieuwe positivistische wetenschappelijke ideeën in de literatuur en noemde zichzelf een 'naturalist'. Taine ontleende de term 'naturalisme' aan de natuurwetenschappen en gebruikte de term om aan te geven dat hij zich net als in die wetenschappen aan de empirische feiten wilde houden. Taine werkt zijn naturalistische ideeën uit in de vierdelige *Histoire de la littérature anglaise* (Van Bork & Laan, 2010, p.129). Hierin verwerkt hij kenmerken van schrijvers en deze deelt hij in onder drie noemers: 'ras', 'milieu', en 'moment'. Deze drie aspecten worden door Emile Zola overgenomen in zijn naturalistische programma. Busken Huet en Marcellus Emants zijn in Nederland onder invloed geweest van Taine. De ontwikkelingen in het wetenschappelijk denken hebben veel publicaties op fysiologisch en psychologisch gebied tot gevolg gehad. Veel van deze publicaties werden gelezen door naturalistische auteurs en gebruikt in de beschrijving van hun romanpersonages (Van Bork & Laan, 2010, p. 130).

Toen het naturalisme in de jaren '80 in Nederland een stroming werd, kwam paradoxalerwijze het positivisme onder vuur te staan (Van Boven en Kemperink, 2006, p. 85). Over het algemeen had de intellectuele bovenlaag het vertrouwen in het positivisme verloren, maar de fascinatie voor nieuwe wetenschappelijke theorieën en ontdekkingen bleef bestaan. Aan de ene kant werd de wetenschap afgewezen als materialistisch en beperkt, aan de andere kant werd dezelfde wetenschap gretig omarmd als het erom ging een bepaalde visie te verdedigen (Van Boven & Kemperink, 2006, p.85).

1.3 Louis Couperus

1.3.1 Wie was Louis Couperus?

Louis Couperus (1863-1923) kan gezien worden als een van de belangrijke prozaschrijvers uit de moderne Nederlandse letterkunde. (Simons, 1970, p.9). Couperus werd geboren als jongste kind uit een groot gezin en bracht zes jaar van zijn jeugd door in Nederlands-Indië. In 1878 kwam hij terug in Den Haag en begon hij aan de HBS, die hij niet voltooide. In 1886 legde hij middelbaar examen Nederlands af (Van Bork, 2004, p.174).

Louis Couperus schreef in zestig jaar een oeuvre van zestig boeken. Hierbij beoefende hij verschillende literaire genres. Omdat hij geboren werd in Den Haag als zoon van een oude Haags-Indische ambtenarenfamilie, leefde hij altijd tussen twee werelden, het zuiden en het noorden (Bastet, 2004, 135). Couperus wordt vaak gezien als een eenling. Hij hield zich bijvoorbeeld afzijdig van de groep van Willem Kloos rondom *De Nieuwe Gids*. Wel liet hij zich beïnvloeden door recensies van Kloos op zijn poëzie. In reactie op de negatieve reacties van Kloos gaat Couperus over tot het schrijven van proza in plaats van poëzie. Hij revancheert de negatieve kritiek met zijn roman *Eline Vere* (1889). Een roman die zeer veel bekendheid krijgt en nog steeds gelezen wordt (Bork & Van Laan, 2010, p. 145).

1.3.2 *Louis Couperus en het naturalisme*

Het is duidelijk dat Couperus niet zoals Zola een rasnaturalist is. Veel van zijn werk heeft naturalistische kenmerken maar het zou te kort gedaan worden als zijn werk gekenmerkt wordt als uitsluitend naturalistisch. Naast de werken met naturalistische kenmerken verscheen ook symbolistisch werk van Couperus. In de loop van zijn carrière maakt Couperus, onder invloed van filosoof Ralph Waldo Emerson, zelfs een verbintenis tussen het naturalisme en het symbolisme. Hij komt erachter dat deze twee stromingen elkaar niet uit hoeven te sluiten (Fontijn, 1983, p. 152).

Zelfs in de roman die gezien wordt als vrij typisch naturalistisch, *Eline Vere*, worden twee visies tegenover elkaar gezet. Hieruit blijkt dat Couperus met de fatalistische kanten van het naturalisme, zoals Emants deze aanhing, in discussie gaat. Couperus laat deze discussie zien door tegenover het vermoeide en neurotische personage Eline de levendige Lawrence St. Clare te plaatsen die probeert haar van het fatalisme af te brengen (Van Bork & Laan, 2010, p. 145).

Couperus kan gezien worden als een schrijver met oorspronkelijke ideeën. Hij maakt vaak gebruik van het noodlotsmotief, dit is een persoonlijk motief. Ook de tegenstelling die in zijn romans vaak gemaakt wordt tussen het noorden en het zuiden zijn in Nederland alleen terug te vinden bij Couperus (Van Bork, 2004, p. 174).

1.3.3 *Louis Couperus en de theosofie*

Couperus moet op de één of andere manier in aanraking gekomen zijn met de theosofie. Het is zeker dat dit al voor de lezingen van Besant was omdat in zijn roman *Extaze* uit 1892 al

theosofische elementen naar voren komen (Habets, 2011, p. 3). Ook uit *De stille kracht* (1900) blijkt dat Couperus belangstelling heeft voor het occultisme, al blijft in deze roman het mysterie nog grotendeels verhuuld. In later werk probeert Couperus het mysterie te verklaren door middel van de theosofie (Hoekstra, 2000, p. 18).

Couperus is ook tijdens het schrijven van *De boeken der kleine zielen* bezig met 'stille krachten'. Volgens Fontijn (1983, p. 131-132) was de theosofie in de romancyclus van groot belang. Dit is terug te zien in het personage van Addy die 'door louter wil kan genezen'. Het kunnen genezen is bij hem een mystieke zekerheid, een 'heilig weten'. Ook de ontwikkeling van Constance, van ijdele vrouw van de wereld naar een 'vergeestelijkte' vrouw vertoont overeenkomsten met de ontwikkeling die de theosofie beschrijft.

1.3.4 Louis Couperus en het positivisme

Couperus was geen schrijver die zich verdiepte in medische theorieën en daarmee in de wetenschappelijke ontwikkelingen uit zijn tijd. Hij was eerder bezig met het weergeven van de mens zoals die was en probeerde aan deze weergave een aantal maatschappijkritische, esthetische en filosofische ideeën te verbinden. Couperus probeerde geen zorgvuldige wetenschappelijke analyse van zijn personages te presenteren. Toch komen veel medische theorieën van het *fin de siècle* herkenbaar terug in zijn boeken. Deze kennis kan mogelijk ook gezien worden als een algemene bagage uit deze tijd (Kemperink, 1992, p. 2). Het is daarom niet eenduidig te stellen dat Couperus rechtstreeks beïnvloed is door het positivisme. Het kan namelijk ook zijn dat Couperus beïnvloed werd door de tijdsgeest van het *fin de siècle*. Het positivistische denken was een belangrijk aspect van deze tijd en het kan dan gezien worden als een algemeen beeld van het *fin de siècle* dat terugkomt in de romans van Couperus.

1.3.5 De boeken der kleine zielen

Naast de eerder genoemde roman *Eline Vere* schreef Couperus een tweede Haagse roman: *De boeken der kleine zielen*. In *De boeken der kleine zielen* geeft Couperus kritiek op de Haagse samenleving (Simons, 1970, p. 34). Het verhaal bestaat uit een vierdelige cyclus en de opzet ervan lijkt dezelfde structuur te hebben als de vierdelige operacyclus van Wagner: *Der Ring der Nibelungen* (Van Bork, 2004, p. 174). Het eerste deel van de roman, *De kleine zielen* verscheen in november 1901 bij L. J. Veen te Amsterdam. In april 1902 verscheen het tweede deel *Het late leven* (van Vliet, Robert & Dijkstra, 1991 (a), p. 524-525). Het derde deel, *Zielenschemering* verscheen in november 1901 en het laatste deel van de roman *Het heilige weten* verscheen uiteindelijk in juni 1903 (van Vliet, Robert & Dijkstra, 1991 (b), p. 505).

De boeken der kleine zielen gaan over de familie Van Lowe, een geslacht wat geleidelijk in

verval is geraakt en waarbinnen familiebanden aan het afbrokkelen zijn. De hoofdpersoon van de roman is Constance, de uitgestoten dochter van het gezin. Zij keert na jaren terug uit Brussel en hoopt weer opgenomen te worden in haar familie. De zoon van Constance, Addy, probeert in het laatste deel van het boek het verval van de familie tegen te gaan door te trouwen met een gezonde vrouw. Deze vrouw heet Mathilde en zij vormt een contrast met de verfijnde en nerveuze leden van de familie. Addy wordt weergegeven als een mens van de twintigste eeuw, hij is de vertegenwoordiger van het antideterminisme van Emerson (Bork & Van Laan, 2010, p. 146).

Er is veel discussie geweest over het feit of *De boeken der kleine zielen* naturalistisch zijn of decadentistisch of beiden (Broos, 2004; Fontijn, 1983). Omdat deze scriptie handelt over de invloed van de medische theorieën en de verhouding van normaal in abnormaal in de roman zal aan dit vraagstuk geen verdere aandacht besteedt worden.

Hoofdstuk 2 - Medische theorieën

De medische theorieën zijn van belangrijke invloed geweest op het naturalisme en op de tijdsgeest van het *fin de siècle*. In dit hoofdstuk worden de twee belangrijkste onderwerpen van de medische theorieën in die tijd besproken, namelijk de temperamentenleer en het verschijnsel hysterie. Daarnaast zal worden gekeken naar het onderscheid tussen normaal en abnormaal, tussen gek en gezond.

2.1 Temperamentenleer

De temperamentenleer speelde een belangrijke rol in het naturalisme. Het ontstaan van de temperamentenleer zal als eerst besproken worden. Vervolgens zal worden gekeken naar de temperamentenleer zoals deze in 1900 gold en als laatste zal worden ingegaan op de invloed die de temperamentenleer op het naturalisme had.

2.1.1 Opvattingen voor 1900

In de oudheid heerste de opvatting dat het lichaam was opgebouwd uit een aantal sappen of humeuren. Hippocrates, een Griekse arts uit de vijfde eeuw voor Christus, stelde deze sappen op een aantal van vier, namelijk: bloed, gal, zwarte gal en slijm. Galenus, een Romeinse arts ordende sappen tot een systeem dat bijna tweeduizend jaar de grondslag vormde van de medische wetenschap. Hierbij ging hij uit van vier kwaliteiten: koud, warm, nat en droog. Elk sap werd gekarakteriseerd als een combinatie van twee kwaliteiten (Van Buuren, 1989, p. 6). De mens had, afhankelijk van de mate waarin een kwaliteit of een sap domineerde, een sanguinisch, choleric (gallig), melancholisch of flegmatisch (slijmig) temperament. Galenus was van mening dat het temperament bij verandering van leeftijd, seizoen, omgeving en zelfs op verschillende momenten van de dag kon veranderen. In de middeleeuwen verstarde de theorie van Galenus en ging men denken in een systeem van vier onveranderlijke temperamenten, waarbij ieder mens dus een vast temperament had (Van Buuren, 1989, p. 7).

Aan het einde van de achttiende eeuw ontstonden er twijfels over het belang van de sappen. Een bepaald deel van de theorie, namelijk dat een onveranderlijk temperament gebaseerd was op veranderlijke lichaamssappen werd ter discussie gesteld. Temperament moest dus te maken hebben met vaste bestanddelen van het lichaam. Twee Franse artsen, Cabanis en Bichat, spelen een grote rol bij deze begripsverandering (Van Buuren, 1989, p. 7). Cabanis bedacht een nieuwe variant van temperamententheorie die uitging van organen in plaats van lichaamssappen. Hij beschreef zes temperamenten. Later worden deze zes temperamenten teruggebracht tot vier (Van Buuren, 1989, p. 8). De studies die in de loop van de eeuw over temperamenten worden geschreven, blijven allemaal binnen het kader van Bichat en Cabanis (Van Buuren, 1989, p. 9). In de jaren '90 ondergaat de betekenis van temperamenten

een laatste wending. Het wordt dan gebruikt als een begrip in de psychologie voor de beschrijving van persoonlijkheid. (Van Buuren, 1989, p.11).

2.1.2 Opvattingen na 1900 – Temperamentenleer als persoonlijkheidstypes

Na de ontwikkeling van de theorie over de temperamenten in de psychologie, werd temperament gebruikt als synoniem voor persoonlijkheidstype (Van Buuren, 1989, p. 12). In de onderstaande tabel staat een beschrijving van de vier temperamenten. De temperamenten worden ten eerste beschreven aan de hand van fysiologische kenmerken: de organen en orgaansystemen, de uiterlijke vormen van het lichaam en de ziekten waarvoor het temperament vatbaar is. Vervolgens worden de psychologische kenmerken beschreven, historische voorbeelden gegeven en tot slot is de invloed aan de orde van mogelijke variabelen. Deze tabel is gemaakt naar aanleiding van de rede van Maarten van Buuren (1989, p. 13-15).

Tabel 1. Beschrijving van de vier temperamenten met fysieke kenmerken, psychologische kenmerken, historische voorbeelden en de invloed van mogelijke variabelen.

Temperament	Fysieke kenmerken	Psychologische kenmerken	Historische voorbeelden en invloed mogelijk variabelen
<u>Sanguinicus</u>	Sterk ontwikkeld bloedvatenstelsel en een groot volume aan bloed. Stevig gebouwd, doorbloed gezicht en rozige huid, kastanjebruin haar en een vrolijk en levendig gezicht.	Hartelijk, sociaal, vrijgevig, kent heftige, maar voorbijgaande hartstochten, heeft veel plannen, maar voert ze niet uit, praat veel maar denkt weinig.	Hendrik IV en Mirabeau. Saguinici zijn vooral mannen en komt veel op het platteland voor.
<u>Nerveuze temperament</u>	Verkommerd gestel als gevolg van externe factoren: beschaving in het algemeen en stadsleven in het bijzonder. Bleek, mager en expressief gezicht. Vatbaar voor neuralgie zenuwpijn, neurose, hysterie, hypochondrie, epilepsie en waanzin.	Intelligent, maar in geestesleven wisselen grandeur en misère elkaar af.	Pascal, Rousseau en Robespierre. Vooral vrouwen.
<u>Cholerici (galligen)</u>	Overactieve lever die door grote productie gal zorgt voor snelle spijsvertering en ontwikkelde bloedsomloop. Pezig gebouwd, donkere huid, donkere ogen, pikzwart haar en een scherp getekend gezicht. Vatbaar voor leverkwalen of storingen in de spijsvertering.	Ontvankelijk voor sterke en duurzame indrukken. Hartstochtelijke en ambitieuze mensen die de energie kunnen opbrengen om grote plannen te verwezenlijken.	Alexander de Grote, Julius Ceasar, Napoleon. Mediterrane typen en altijd mannen.
<u>Flegmatici</u>	Organisch moeilijk duidbaar. Zachte weefsels, 'weke molligheid', sponzige botten en een flauwe pols. Ronde	Nemen moeizaam indrukken op, talmen met het nemen van beslissingen. Zijn in vroege ontwikkeling blijven steken.	

---

vrouwelijke vormen, een bleek-witte huid, blauwe of grijze ogen en blond haar. Lijden aan chronische ziekten, met name klierziekten, Engelse ziekte (rachtitis) catarre. Bewegen zich zowel geestelijk als lichamelijk traag.

Komen vooral voor in kil klimaat. Kenmerkend temperament voor vrouwen en voor de kleuterperiode.

De temperamentenleer gaat uit van een verstrengeling van fysiologie en psychologie. Daarbij vormt de fysiologie de basis van waaruit een bepaald temperament wordt opgebouwd (Kemperink, 1993, p. 147).

2.1.3 Temperamentenleer in het naturalisme

Nederlandse naturalistische auteurs maken gebruik van de temperamentenleer. Dit blijkt uit wijze waarop het innerlijk en uiterlijk van de personages gekarakteriseerd wordt. Daarbij worden soms zelfs letterlijk de termen 'sanguinisch', 'nerveus', 'lymfatisch', 'flegmatisch' of 'cholerisch' gebruikt, maar het komt ook vaak voor dat er een opsomming plaatsvindt van een aantal kenmerken waarin geheel of gedeeltelijk een bepaald temperament te herkennen valt (Kemperink, 1993, p. 147). De temperamenten die het meest terugkomen in naturalistische romans zijn de sanguinische en nerveuze. Deze twee temperamenten worden vaak tegenover elkaar gezet. Couperus doet dit bijvoorbeeld in *Eline Vere* met Eline en haar zus Betsy. In overeenstemming met de theorie van de temperamentenleer is een groter aandeel van de vrouwen nerveus en zijn meer mannen sanguinisch. Daarnaast is het opvallend dat de 'held' van het verhaal vaak een nerveus karakter heeft (Kemperink, 1993, p. 149).

Bij de beschrijving van de temperamenten speelt het milieu een rol. Sanguinische temperamenten worden bijvoorbeeld vaak in verband gebracht met lagere sociale milieus en met het platteland (Kemperink, 1993, p. 149). Couperus brengt daarnaast nog een verband aan, waarbij het niet gaat om 'milieu' in de zin van een sociale betekenis, maar om een 'fysiologisch milieu'. Hierbij staat de tegenstelling tussen noord en zuid centraal. Nerveuze temperamenten worden door Couperus in het noorden gesitueerd en sanguinische in het zuiden. De warmte en zon doen het bloed sneller stromen terwijl regen en kou juist ontzenuwend werken (Kemperink, 1993, p. 150). Op het moment dat een personage met een nerveus temperament zich meer naar het zuiden begeeft, gaat zijn bloed sneller stromen en neemt zijn ontvankelijkheid voor zinnelijk genot toe. Dit kan leiden tot gevaarlijke situaties omdat het gestel van een nerveus persoon niet geschikt is om veel hartstocht te verwerken. Andersom wordt het gevoel van een sanguinisch type verfijnt in het kille noorden maar maakt het hem ook tobberig en melancholiek (Kemperink, 1992, p. 5). Deze visie van Couperus over het fysiologische milieu beantwoordt niet volledig aan die uit de 'officiële' temperamentenleer (Kemperink, 1993, p. 150).

Couperus gebruikt de nerveuze en sanguinische temperamenten niet alleen als antagonisten om een verhaal op gang te brengen. Hij laat ze ook zien om een belangrijk motief uit zijn werk weer te geven: het conflict tussen ziel en zinnen. Dit conflict was een karakteristieke tegenstelling in het negentiende-eeuwse klimaat en het gaat over de tegenstelling tussen de krachten van lichamelijk begeerte enerzijds en het verlangen naar zuiverheid en vergeestelijking anderzijds. Deze tegenstelling wordt door Couperus regelmatig door de temperamentenleer gevlochten (Kemperink, 1992, p. 6).

2.2 Hysterie

Naast de temperamentenleer is een ander belangrijk verschijnsel in de medische wereld de hysterie. De hysterie beweegt zich in de 19^e eeuw met de kracht van een epidemie door de vrouwenpopulatie. In veel naturalistische romans komen vrouwen voor die aan dit verschijnsel lijden. In deze paragraaf zal de medische theorie van hysterie besproken worden en vervolgens de invloed van hysterie op de naturalistische roman.

2.2.1 Theorie in de medische wereld

Aan het einde van de 18^e eeuw verschoof het symbolische geslacht van een krankzinnig persoon van man naar vrouw (Showalter, 1985, p. 8). Tijdens de decennia van 1870 tot 1910 begonnen vrouwen uit de middenklasse zich te organiseren ten aanzien van hogere educatie, toegang tot beroepen en politieke rechten. Tegelijkertijd ontwikkelden zenuwstoornissen als anorexia nervosa, hysterie en neurasthenie. Aan het einde van de negentiende eeuw werd hysterie het onderwerp van aandacht bij een tweede psychiatrische revolutie (Showalter, 1985, p. 18). De aandacht die door Charcot, de grootste theoreticus op die gebied, aan hysterie wordt gegeven heeft als gevolg dat het aantal diagnoses scherp stijgt. In 1845 was maar 1 procent van de diagnoses die van hysterie en in 1883 is dat 17,3 procent (Showalter, 1991, p 151).

In de tweede helft van de 19^e eeuw woedde hysterie met de kracht van een epidemie. Er golden op dat moment twee opvattingen over het beeld van de ziekte: een natuurlijke en een bovennatuurlijke. De natuurlijke opvatting verklaarde hysterie als een ziekte vanuit de baarmoeder. De onnatuurlijke opvatting ging uit van een theologische verklaring. Volgens de theologische verklaring was hysterie een duivelse bezetenheid of hekserij. De natuurlijke verklaring ontwikkelde zich in de loop van de eeuwen in de richting van het zenuwstelsel. Volgens de theorieën hierover uit die tijd bestond het zenuwstelsel uit drie delen: de zintuigen die de waarnemingen registreren en transporteren naar de hersenen (het sensorische apparaat), de hersenen die de prikkels opvangen, interpreteren en vertalen in een impuls en het spierstelsel dat de impulsen uitvoert (motorisch apparaat). De hysterische symptomen leken verklaard te kunnen worden als storingen in de onderdelen van dat systeem (Van Buuren, 1991,

p. 31).

De studies naar hysterie uit de tweede helft van de 19^e eeuw bestaan vooral uit beschrijvingen van de symptomen en een indeling van de symptomen volgens de driedeling van het zenuwstelsel. De beperking tot beschrijvende studies kwam door de invloed van het positivisme op de wetenschap. Er wordt niet meer gekeken naar een verklaring, maar wel naar oorzaken van hysterie. Voorbeelden van deze oorzaken zijn het hebben van een nerveus gestel omdat de verhouding tussen zenuwen en bloed in de war is, erfelijkheid, vrouwelijkheid, seksuele onthouding of exces en het stadsleven (Van Buuren, 1991, p. 32-34).

Charcot geeft vier fasen aan van hysterie die elkaar volgens hem opvolgen. De hysterie begint met voortekenen of het 'aura', dit is het gevoel dat er een ijzeren band om het hoofd geschroefd wordt. Daarna volgende vier fasen: 1. de epileptoïde fase, waarin een vrouw haar bewustzijn verliest en waarbij schuim uit de mond komt, 2. de grote, tegenstrijdige bewegingen of contorsies, 3. hartstochtelijke houdingen en 4. het terminale delirium (Van Buuren, 1991, p. 35; Showalter, 1985, p. 150).

Aan het einde van de 19^e eeuw brengt Freud een omwenteling teweeg door zijn opvatting dat hysterie een 'psycho-neurose' is. Freud was in leer bij Charcot dat is terug te zien in zijn opvattingen. Zijn beschrijvingen van hysterie vormen een begin van de psychoanalyse. Hij oppert namelijk dat de oorzaak van hysterie mogelijk te vinden is in een psychisch conflict. Hysterie zou de lichamelijke uitdrukking zijn van dit conflict (Van Buuren, 1991, p. 44).

2.2.2 Hysterie in het naturalisme

Vanaf 1860 verschijnen er talrijke romans waarin hysterie centraal staat (Van Buuren, 1991, p. 36). Naturalisten interesseren zich in de hysterie omdat dit een goede illustratie is voor de gedachte die ze hebben dat het leven van de mens bepaald wordt door machten die sterker zijn dan zichzelf. In de naturalistische romans komen dan ook veel vrouwen voor die de ziekte onder de leden hebben. Een voorbeeld van een roman waar de hysterie duidelijk in terugkomt is de roman van de gebroeders De Goncourt over een prostituée de Edmond: *La fille Elisa* (Van Buuren, 1991, p.37). Latere naturalisten leggen ook nadruk op een aspect dat bij de gebroeders De Goncourt nog niet naar voren was gekomen, namelijk de polemieken met de kerk (Van Buuren, 1991, p. 38).

De naturalisten interesseren zich voor hysterie omdat hierbij de levensloop onafwendbaar bepaald lijkt door hun lichamelijke gesteldheid. Ook willen ze laten zien dat hysterie, die in vrouwen altijd latent aanwezig is, door de kerk wordt aangewakkerd en uitgebuit. De vrouwen moeten hiertegen beschermd worden, omdat ze anders een mogelijke prooi worden voor religieuze sektes die de ziekte gebruiken om hun geestelijke invloed te doen gelden (Van Buuren, 1991, p.40).

Vanaf 1880 begon in het voetspoor van het Franse naturalisme, de pathologie in de Nederlandse literatuur binnen te dringen. Ook hysterie werd hierbij veelvuldig beschreven (Kemperink, 1995, p. 2195). Ook in de romans van Couperus komt het verschijnsel hysterie naar voren. In zijn verhalen wordt het verschijnsel niet neergezet als iets speciaals, veel vrouwen zijn nu eenmaal van nature licht hysterisch aangelegd. De hysterie wordt door Couperus vaak in verband gebracht met verliefdheid en seksualiteit. Dit krijgt zoveel nadruk dat in zijn boeken hysterie vaak synoniem wordt met 'seksueel overprikkeld' (Kemperink, 1995, p. 2195). Couperus brengt de hysterie in verband met erfelijke aanleg en in het bijzonder met een zekere mate van degeneratie. De oorzaken die vaak genoemd werden voor hysterie (zoals hierboven beschreven) kwamen ook bij Couperus terug (Kemperink, 1995, p. 2196).

De kennis over hysterie heeft Couperus waarschijnlijk niet uit medische literatuur gehaald, maar uit de werken van Franse naturalistische auteurs als Zola en de gebroeders De Goncourt. Daarnaast was de kennis over hysterie waarschijnlijk een soort vanzelfsprekende kennis die elke negentiende-eeuwse intellectueel had (Kemperink, 1995, p. 2196).

2.3 De scheidlijn tussen ziek en gezond

Door de toenemende aandacht voor geestelijke ziekten komt ook de vraag naar voren wanneer een persoon nu geestelijk ziek is en wanneer iemand gezond is. Marcellus Emants (1916, p. 499) stelt dat het de taak van de kunstenaar zelf is om te bepalen wat de grens is tussen pathologisch en normaal omdat deze grens niet duidelijk te stellen is. Een ander belangrijk persoon die in het *fin de siècle* veel gezegd heeft over het onderscheid tussen normaal en abnormaal is Sigmund Freud. Couperus is waarschijnlijk niet direct beïnvloed door het gedachtegoed van Freud, maar hij was wel een voorbeeld en een motor voor de omslag die in het *fin de siècle* plaats vindt in het denken over de psyche. Er was een tijdsgeest die tendeerde naar een nieuw type denken over de psyche en over het onderscheid tussen normaal en abnormaal.

Volgens Freud is er vanuit een psychologisch gezichtspunt essentieel onderscheid tussen normale en abnormale individuen. De ontwikkeling van personen die mentaal ziek zijn verschilt niet van de ontwikkeling van normale mensen, de psychologische processen zijn dus het zelfde, er is geen essentieel maar een gradueel onderscheid (Scharma, 2006, p. 59). Freud laat zien dat niet alleen hysterische of neurotische personen het onderwerp zijn van onderdrukking, antisociale behoeften en andere uitingen van het onderbewuste, maar dat alle mensen bepaald worden door de communicatie tussen bewuste en onbewust mentale processen (De Berg, 2003, p. 120)

Uit de uitspraken van zowel Emants als Freud blijkt dus dat in het *fin de siècle* het onderscheid tussen normaal en abnormaal steeds vager werd. Emants laat de kunstenaar zelf de grens bepalen en volgens Freud is er helemaal geen onderscheid.

Hoofdstuk 3 – *De boeken der kleine zielen*

3.1 Ziekte en gezondheid in *De boeken der kleine zielen* volgens de bestaande literatuur

De boeken der kleine zielen gaat over de familie Van Lowe en de ontwikkeling binnen deze familie die vaak als het verval van een familie getypeerd wordt. Verschillende personages uit de familie Van Lowe krijgen te maken met verschillende problemen die te koppelen zijn aan de medische theorieën die golden in de tijd dat Couperus *De boeken der kleine zielen* schreef. In deze paragraaf zal besproken worden wat in de literatuur gezegd wordt over de problematiek van een aantal belangrijke personages uit *De boeken der kleine zielen*.

3.1.1 Addy

Addy is een zeer vroegrijp kind, die het slechte huwelijk van zijn ouders op zijn schouders draagt en in het begin van de roman geldt als een bemiddelaar tussen zijn vader en moeder (De Groot, 1999, p.92). In het laatste boek van *De boeken der kleine zielen*, *Het heilige weten*, wordt Addy psychiater. Hij heeft het hier erg druk mee; hij besteedt veel tijd aan familieleden met problemen die zelfs bij hem in huis komen wonen. Volgens Fontijn (1983, p.11) rekent Couperus door het personage van Addy af met een milieu waarin de Victoriaanse schijnheiligheid, verdringing en standsbewustzijn overheersen. Addy is, als de zoon van het buitenbeentje Constance, de persoon die, als lid van de jonge generatie, de familie mag proberen te redden.

In de derde roman, *Zielenschemering*, komt de nadruk bij Addy te liggen op een mystiek of religieus element. Dit mystieke wordt verbonden met de beslissing die hij neemt om geen diplomaat maar psychiater te worden. De mystieke zekerheid bij Addy is dat hij door louter wil kan genezen, het is een 'heilig weten'. Addy is volgens Fontijn (1983, p.131) de verpersoonlijking van de strijd tussen religie en wetenschap. Aan het einde van het boek wordt er door Couperus een verband gelegd tussen de mystieke aanleg van Addy en zijn neurose: 'de overgevoelige trilling scheen zijn ziel alleen mystiek te hebben ontwikkeld'. Hieruit concludeert Fontijn (1983, p. 134) dat er dus iets niet klopt aan de mystiek van Addy. Couperus sluit zich hier aan bij de tegenstanders van de nieuwe mystiek, die vonden dat de mystiek een neurotisch verschijnsel is en een vorm van decadentie.

Als psychiater specialiseert Addy zich als zenuwarts. Hij heeft in Wenen gestudeerd en maakt bij zijn behandelingen gebruik van hypnose. Omdat *De boeken der kleine zielen* tussen 1901 en 1903 geschreven zijn, zou vermoed kunnen worden dat Addy bij deze hypnose geïnspireerd werd door Freud en zijn *Studien über Hysterie*. De behandelingen van Addy zijn echter duidelijk niet Freudiaans. Een voorbeeld hiervan is het gesprek van Addy met Emilie. Op het moment dat Emilie in paniek raakt, zegt hij dat ze moet stoppen met praten over haar gevoelens. Dit is tegengesteld aan de theorieën van Freud, die juist aan zou moedigen tot

doorpraten en herbeleven (Kemperink, 1995, p. 2197).

Ook de manier waarop Addy gebruik maakt van hypnose is een andere dan de hypnose van Freud. Er wordt door Addy namelijk in tegenstelling tot Freud geen verband tussen hypnose en herbeleving gelegd. Het vermogen te hypnotiseren kan bij Couperus gekoppeld worden aan de geheime en raadselachtige mystieke krachten die Addy bezit. Addy maakt gebruik van oogfixatie. Met de oogfixatie wordt gerefereerd aan het dierlijk magnetisme, een oude theorie die aan het einde van de 19^e eeuw opnieuw aandacht kreeg. In deze theorie zijn de ogen de gedeelten van het lichaam die een zogenaamd fluïdum uitstralen. De overdracht van dit fluïdum kan een zogenaamde magnetische slaap veroorzaken. Deze magnetische slaap wordt later hypnose genoemd. In het boek wordt letterlijk gesproken van een bepaald fluïde waar Addy over zou beschikken (Kemperink, 1995, p. 2198). De hypnosetechniek van Addy is daarnaast te relateren aan de hypnotische school van Nancy, waarbij de aandoeningen van patiënten in een staat van hypnose weg gesuggereerd worden (Kemperink, 1995, p.2198).

Tijdens zijn op positivistische theorieën gebaseerde opleiding wil Addy een gezonde vrouw trouwen. Hij kiest voor de gezonde Mathilde. Zij is van burgerlijke afkomst en dit blijkt uit haar kleding, lichaamsbouw en geestesleven. Omdat Addy met Mathilde trouwt vanuit een positivistische gedachte, kan hij ook alleen met zijn positivistische gevoelens van haar houden (Fontijn, 1983, p.136). Mathilde wordt door Couperus beschreven als een vrouw met een sanguinisch temperament. Ze is stevig gebouwd en heeft een rozige gelaatskleur en vol dik haar. Ze is gretig, gericht op genot, ijdel en niet fijngevoelig (Kemperink, 2002, p. 4).

3.1.2 Ernst

Ernst is de jongste zoon van de familie. Hij is vrijgezel en mensenschuw. Hij houdt van mooie vazen en literatuur. Tot schande van de familie wordt hij krankzinnig, hij wordt opgenomen in een inrichting in Nunspeet en kan na zijn behandeling min of meer met zichzelf leven (De Groot, 1999, p.95). Ernst gaat alle realiteit uit de weg en vlucht in een vazencultus en betrekkingswaan die gigantische proporties aanneemt (Fontijn, 1983, p. 121).

De wanen van Ernst zijn te plaatsen in het spiritisme. In het spiritisme meende men te kunnen communiceren met de zielen van gestorvenen. Het spiritisme was in de tijd waarin *De boeken der kleine zielen* verschenen in de bourgeoisie erg populair (Fontijn, 1983, p.126). Volgens Fontijn (1983, p. 126) zijn de wanen van Ernst een manifestatie van een pathologisch familiegevoel. Hij geeft hier twee redenen voor. Ten eerste is Ernst als een vader voor zijn vazen, hij compenseert met de waan voor alles wat hij aan contact, verantwoordelijkheid en liefde van zijn familie mist. Daarnaast krijgt de achterdocht en afkeer die de familie Van Lowe tegenover alles en iedereen die buiten de familie staat heeft, bij Ernst pathologische proporties.

Kemperink (1993, p.166) draagt Ernst aan als een voorbeeld van ziekelijke en nerveuze

figuren in het naturalisme die soms een extra dimensie krijgen. Deze figuren hebben de neiging in somberheid te vervallen of extreem gedrag te vertonen, maar tegelijkertijd pleit dit ziekelijke en nerveuze voor hun fijne gevoel en in sommige gevallen voor artistieke begaafdheid.

3.1.3 Marietje

Marietje heeft een lieve en timide aard waarmee ze een beetje in het niet valt bij de luidruchtige familie van Adolfine, haar moeder. Ze wordt hysterisch en gaat naar Driebergen om behandeld te worden door Addy. Tijdens deze behandeling wordt ze verliefd op Addy (De Groot, 1999, p. 94). In de beschrijving van Marietje is het nerveuze temperament terug te zien. Ze is blond, bleek, bloedarm en tenger op het magere af. Ze lijdt aan melancholie en toont kenmerken van zenuwziekte (Kemperink, 2002, p.4). De ziekte van Marietje is in *De boeken der kleine zielen* een voorbeeld van zenuwziekte als gevolg van seksuele onderprikkeling (Kemperink, 1995, p. 2196).

3.1.4 Emilie

Emilie is een artistiek en gevoelig meisje. Na de scheiding van haar botte echtgenoot Van Raven vlucht ze met haar broer Henri naar Parijs waar ze geld verdient met het beschilderen van waaiers. Als haar broer vermoord wordt door haar ex-man keert ze terug naar Nederland. Ze trekt in bij Constance waar ze een teruggetrokken bestaan leidt (De Groot, 1999, p.93).

De relatie tussen Henri en Emilie is een voorbeeld van de broer-zuster verhouding die in de roman meerdere malen terugkomt en gezien kan worden als een leidmotief. De broer-zuster liefde komt ter sprake als het onderwerp platonische liefde in de roman naar voren komt. In de derde roman blijkt dat er toch iets niet klopt aan deze relatie tussen broer en zus. Deze relatie wordt namelijk door Couperus in verband gebracht met de dood van verschillende personages in het verhaal. Henri overlijdt, de dood van Pauline wordt verbonden met de relatie tussen Constance en Gerrit¹, en uiteindelijk pleegt Gerrit zelfs zelfmoord (Fontijn, 1983, p 19-21).

3.1.5 Gerrit

Gerrit is een grote, gespierde blonde militair. Hij is gelukkig met zijn werk en zijn blonde kindertjes. (De Groot, 1999, p. 94). Pas in het derde boek *Zielenschemering* valt de nadruk op zijn innerlijk waardoor duidelijk wordt dat hij melancholisch van aard is. Hij gaat gebukt onder het ontbreken van een familieband tussen zijn broers en zussen en in het derde boek valt hij ten prooi aan een fatale crisis die in zelfmoord eindigt (Fontijn, 1983, p. 121).

De broer-zus relatie zoals die tussen Emilie en Henrie naar voren komt, komt ook terug bij Constance en Gerrit. Al in de eerste roman wordt regelmatig gesproken over hoe verliefd Gerrit vroeger was op Constance toen ze als kleine kinderen samen buiten speelden (Fontijn,

---

¹ Zie paragraaf 3.1.5

1983, p. 20). Nadat Gerrit vreemdgegaan is met Paulien volgt een passage tussen Constance en Gerrit waarin ze zeer intiem met elkaar zijn. Gerrit stort zijn hart bij Constance uit en ze denken weer terug aan hun kindertijd. Direct na deze passage komt het doodsbericht van Henri, een jongen die juist met zijn zuster samenwoont. Uit deze compositie van gebeurtenissen blijkt dat Couperus de broer-zusterrelatie die hij schetst met Constance en Gerrit en met Emilie en Henri niet vond kloppen (Fontijn, 1983, p.20).

3.1.6 Paul

Paul is een vrijgezelle man van 35 jaar, hij kan gezien worden als een dandy. Hij heeft een overdreven verzorgd uiterlijk en is een goede causeur. Paul spreekt de lezer vaak direct aan, waardoor het lijkt alsof hij een alter-ego is van Couperus. Hij heeft geen beroep maar houdt wel van literatuur en mooie dingen. In de loop van het boek wordt Paul steeds meer karikaturaal, zijn abnormale gewoontes worden steeds meer uitvergroot. Hij krijgt smetvrees en zijn interesse in de buitenwereld verdwijnt (De Groot, 1999, p.95).

Paul is dermate bezig met hygiëne dat hij elke confrontatie met de vieze wereld en de mensheid uit de weg gaat. Hij blijft improductief en is de exponent van het maatschappelijke isolement van de familie Van Lowe. Hij is wel één van de weinigen van de familie die met enige mate politiek bewust is en hij is goed in staat de familieverhoudingen te doorzien. Hij zoekt zijn toevlucht in een esthetische levenshouding, zo is hij bijvoorbeeld bewonderaar van de muziek van Wagner. Als hij ouder is, wordt hij opgenomen in het huis van Constance omdat hij de stad Den Haag te vies vindt (Fontijn, 1983, p.121).

3.1.7 Lacune in de beschreven literatuur

De boeken der kleine zielen worden vaak getypeerd als een schets van het verval van een familie (Fontijn, 1983, p.110). In deze scriptie zullen kanttekeningen gezet worden bij deze gedachte. Aan het einde van de roman woont bijna de gehele familie Van Lowe samen in Driebergen. De vraag wordt gesteld of het juist is om het gelukkige samenleven van de familie in Driebergen te zien als verval.

Kemperink (1992; 1993; 2002) geeft in haar stukken over de medische theorieën en de Nederlandse literatuur voorbeelden van passages in werken waar de medische theorieën in terugkomen. Alleen de medische theorieën noemen als voorbeeld lijkt echter niet afdoende. De medische theorieën zoals temperamenten en hysterie zijn naderbeschouwd eigenlijk een middel om iets groters uit te beelden. De problemen die de personages overkomen zijn een middel om bijvoorbeeld de complexe familierelaties binnen een familie weer te geven of in het geval van *De boeken der kleine zielen* om Addy als arts te laten functioneren.

3.2 Het onderscheid tussen normaal en abnormaal

In *De boeken der kleine zielen* komt het onderscheid tussen normaal en abnormaal, gezond en ongezond en moreel en immoreel op verschillende manieren terug. In deze paragraaf zullen deze scheidslijnen besproken worden en wordt onderzocht hoe dit in de roman geïmpliceerd wordt. Hierbij gaat het om het onderscheid tussen gek en niet gek, tussen verschillende wetenschapsstromen en tussen binnenstaander en buitenstaander.

3.2.1 Gek of niet gek?

Verschillende personages krijgen in *De boeken der kleine zielen* te maken met psychische problematiek. Personages die opvallen in dit kader zijn Ernst, Paul en Gerrit. Ernst krijgt wanen over zielen die in zijn vazen wonen.² Paul heeft last van smetvrees³ en Gerrit wordt melancholisch en pleegt uiteindelijk zelfmoord⁴. Het is opvallend hoe de drie personages nadenken over hun psychische problemen. Via de gedachten van Ernst, Paul en Gerrit worden vraagtekens gezet bij wat gek is en wat normaal is.

Een eerste voorbeeld gaat over de gedachten van Ernst. Als Ernst in de derde roman *Zielenschemering* gek wordt, laten zijn gedachten zien dat hij vindt dat hij helemaal niet gek is, maar de anderen gek zijn. Dit is te zien in het volgende citaat:

'Het was hun beider opvatting, opvatting van normaal gezonde mensen, uiterlijk gezond van zinnen, in hunne gebaren, blikken en woorden – omdat hunne gebaren, blikken en woorden niet vloekten tegen die van wie hen in hun leven omringden – wat zij ook, soms, diep in zich voelen mochten. Maar voor dien man zelven, Ernst, was zijn eigen opvatting de normale, de heel gewone, en vond hij vreemd en zonderling zijn beide broërs, Gerrit en Paul. Omdat hij wel, slim, bespeurde, dat zij geen van beiden iets van de talloze zielen merkten, die toch zoo dicht en klagend krioelden rondom hem heen, als was hij in een vagevuur. Voor hemzelf was er niets gek of krankzinnig, noch in zijne kamer, noch in zijne woorden, noch in geheel hemzelf. Hij vond hen gek, hij vond zich verstandig.' (Couperus 1991: 28, dl. 3).

Uit het bovenstaande citaat blijkt dat Ernst vanuit zijn eigen gezichtspunt zichzelf niet gek vindt. Zijn eigen gedachten zijn voor hem normaal en hij vindt de rest gek. Deze gedachte komt bij Ernst nog verschillende malen naar voren.⁵

Ook Paul vraagt zich af wat nu gek en niet gek is. Hij laat zien dat eigenlijk iedereen wel problemen heeft. Dit komt naar voren in het onderstaande citaat:

---

² Voor de wanen van Ernst, zie citaat 1 in de bijlagen.

³ Voor een voorbeeld van de smetvrees van Paul, zie citaat 2 in de bijlagen.

⁴ Voor de gedachten waarin te zien is dat Gerrit langzaam ziek wordt, zie citaat 3 in de bijlagen.

⁵ Voor meer gedachten waarin Ernst laat zien dat hij zichzelf niet gek vindt maar de anderen, zie citaat 4 en 5 in de bijlagen

'.... Nu heb ik me laten verleiden te praten, dacht Paul boos; maar denk je, dat de kerel het eene oogenblik heeft gesnapt en gewaardeerd! Noch wat ik van oude noch wat ik van nieuwe ideeën gezegd heb... Het is de moeite niet waar je te vermoeien met... een brillant causeur te zijn... De wereld is vies en dom... en Gerrit is ook dom, met zijn negen kinderen, en vies met zijn sigaren... en daarbij is hij een melancholiek heer, die zijn manieën heeft... net als Ernst... en ik... en iedereen...

En boos gooide hij zich in zijn kussens, en las zijn modernen roman, den geheelen dag door, zonder zichzelf maar te bewegen.... (In: Zielenschemering, p. 105-106).

Paul laat met deze uitspraak zien dat volgens hem eigenlijk iedereen dom is en zijn problemen heeft. Op het moment dat je de wereld op deze manier bekijkt is er geen onderscheid meer tussen normaal en abnormaal: iedereen is toch gek.

Ook Gerrit worstelt met de vraag of hij gek of niet gek is. Als hij zijn aanvallen van melancholie krijgt, vraagt hij zich af of hij nu gek is of niet.

'Wat was het nu: was hij ziek of had hij het land? vroeg hij zich af. Bedonderd waren die stemmingen, die jezelf maar niet begreep. Was hij ziek of had hij het land? Was het de worm, die wroette met pooten in zijn body en opat zijn merg, of vond hij het heel beroerd dat zijn vrouw en kinderen weg waren... Het woelde bij hem dooreen: de beroerdheid en de worm... Soms werd het hem zoo een obsessie, dat, op zijn middagrit, hij zijn paard liet hollen in den wilde, en dat hij voor zijn oogen het wemelen zag in den blinde... Dan dacht hij aan Ernst, en hij had medelijden met den armen jongen! Wat was dat toch gek, ziekte van ziel, en zoû hij... zoû hij zelf niet ziek zijn...in zijn ziel...of minstens in zijn lichaam.' (Couperus 1991: 97, dl. 3).

Gerrit stelt zichzelf letterlijk de vraag wat gek zijn betekent. Hij vergelijkt zichzelf in de romans meermaals met zijn broer Ernst. Hij heeft het gevoel dat het gek zijn te maken heeft met de familieband die de broers hebben.⁶

Doordat deze belangrijke personages in de roman deze gedachten en vragen over gek zijn en normaal zijn hebben, wordt de scheidslijn tussen normaal en abnormaal geproblematiseerd. Ernst, Paul en Gerrit weten zelf niet meer wat gek en normaal is en hierdoor worden vraagtekens gezet bij de scheidslijn tussen normaal en abnormaal. Doordat verschillende personages in de roman gefocaliseerd worden verandert de inhoud van 'gek zijn' voortdurend. Op het moment dat Ernst zichzelf absoluut niet gek vinden, hebben zijn broer Paul en Gerrit het over hem en zijn gekte.

' Hoe vindt je hem? Bepaald GEK?

- Ja, gek... Wat hij zei, was zoo in de war, als hij nog nooit heeft gesproken. Tot nu toe was hij maar vreemd, eenzelve, zonderling... Nu is hij bepaald...

- Gek... voltooide zacht Gerrit.' (Couperus 1991: 31, dl. 3).

---

⁶ Voor nog een voorbeeld van een gedachte waarin Gerrit de familieband tussen Ernst en hem aangehaald wordt, zie citaat 6 in de bijlagen.

Doordat de focalisatie telkens op andere personages gericht wordt, die anders denken over de verhouding tussen gek en normaal is het niet meer duidelijk wat nu werkelijk het onderscheid is tussen normaal en abnormaal.

3.2.2 Addy en zijn gedachten over de wetenschap

Het onderscheid tussen normaal en abnormaal komt bij Addy terug in het onderscheid tussen rationeel en irrationeel. Addy volgt een rationele positivistische opleiding, maar wordt na zijn opleiding toch ook getrokken door minder rationele, mystieke zienswijzen. Het onderscheid tussen normaal en abnormaal komt bij Addy dus terug in de tegenstelling tussen verschillende manieren die hij gebruikt om ongezonde mensen te behandelen, een rationele en irrationele manier.

In het laatste boek van *De boeken der kleine zielen, Het late leven*, is Addy arts geworden. In deze roman komen vaak de gedachten van Addy over de wetenschap naar voren. Hij bevindt zich in een tweestrijd tussen een positivistische denkwijze en een meer metafysische overtuiging. Deze tweestrijd komt terug in zijn huwelijk met Mathilde. Hij heeft voor Mathilde gekozen omdat zij een gezonde vrouw is met een sanguinisch temperament.⁷ Het kiezen voor iemand die gezond is, ziet Addy als een positivistische overtuiging. Hij kan alleen van Mathilde houden met zijn positivistische gevoelens, zoals blijkt uit het onderstaande citaat.

'Kon zij het helpen, dat hij alleen bij machte was haar lief te hebben met zijne positivistische gevoelens – hoe eerlijk die ook in hem waren – terwijl hij haar niets gaf van wat er dieper en heerlijker in hem werkte en weefde, het eigenlijk werk en weefsel van hèmzelven...' (Couperus 1991: 296, dl. 4).

Het huwelijk met de sanguinische Mathilde lijkt een illustratie te zijn voor de ontwikkeling van de positivistische naar de meer metafysische en theosofisch georiënteerde gedachten die Addy ontwikkelt. Uit het citaat over het huwelijk tussen Addy en Mathilde blijkt dat Addy het gevoel heeft dat er iets hogers is, wat dieper in hemzelf zit. Dit komt ook naar voren in het volgende citaat.

'Heel vreemd was het hem geweest, maar juist met de medische studies, die anders het materialisme voorbereiden, was in hèm ontwikkeld een heldere mystiek, een vraag naar het leven van het leven; de vraag, die niet de medische boeken beantwoordden...Sprak hij dan met studievrienden, dan antwoordden ze hem met den spotlach van hun ontwikkelend positivisme: dorre wijsbegeerte, die den meesten uit de medische studiën bijkleeft, omdat zij alleen vragen naar de zichtbare openbaringen van het leven, dat hun zorg zal verplegen – en niet vragen naar de onzichtbare bron, die heilige levenswel, waaruit het àl vloeit, in glans die verduisterd – tot de eerste glans niet meer zichtbaar is.'

---

⁷ Voor de beschrijving van het sanguinische temperament met Mathilde, zie citaat 7 in de bijlagen.

.... “En tegelijk met zijn vermeerdering van praktische wetenschap, en positivistische kunde – had zich vermeerderd de vreemd mythische zekerheid in hem: dat hij genezen zou, als hij wilde.” (Couperus 1991: 292, dl. 4).

In dit citaat wijst Addy het positivisme enerzijds af maar anderzijds geeft hij aan dat hij de positivistische wetenschap nodig heeft om zijn eigen mythische zekerheid te vergroten. De scheidslijn tussen de positivistische wetenschapsbeoefening en het verlangen naar het mystieke, het metafysische, wordt in deze passage dus in twijfel getrokken. In de tijd waarin Addy opgeleid wordt is het positivistische gedachtegoed het normale gedachtegoed. Addy kiest voor het abnormale, maar kan hierbij het normale niet laten vallen. Hij is aan het zoeken naar zijn overtuiging en bevindt zich hierbij op een scheidslijn tussen normaal en abnormaal.

In paragraaf 3.1 is gesproken over de personages Emilie en Marietje. In die paragraaf kwam naar voren dat de medische theorieën bij Marietje duidelijk terugkomen. Het lijkt er echter op dat de ziekte van Marietje voornamelijk als middel wordt gebruikt om de behandelingsmethoden van Addy uit te kunnen werken. Marietje krijgt zelf als personage weinig aandacht, de enige uitzondering is wanneer ze haar liefde voor Addy overdenkt.⁸ *De boeken der kleine zielen* worden, mede via Marietje, vaak gezien als ingang tot de temperamentenleer. Ze wordt beschreven als een personage met een nerveus temperament.⁹ Het is echter niet het nerveuze temperament dat een belangrijk thema in het boek is. Het nerveuze temperament heeft als gevolg dat Marietje nerveus is en dat Addy haar moet behandelen. Het temperament is dus geen doel, maar een middel om de verhaallijn van Addy aan te sterken.

Hetzelfde geldt voor Emilie, zij krijgt in de laatste roman bijna hysterische aanvallen als ze terugdenkt aan de dood van Henri.¹⁰ Aan deze aanvallen wordt niet veel aandacht besteed, maar er wordt wel duidelijk beschreven hoe Addy met Emilie praat als ze zich zo voelt. De personages Marietje en Emilie zijn dus wel een voorbeeld van de invloeden van medische theorieën uit het tijdperk van *De boeken der kleine zielen*, maar hun ziektes worden slechts als een middel gebruikt om de behandel- en denkwijze van Addy te illustreren.

3.2.3 Buitenbeentje of middelpunt van de familie?

De tegenstelling tussen normaal en abnormaal komt ook terug in de familiebanden binnen de familie Van Lowe. Contance is het buitenbeentje van de familie en wordt in het begin van het verhaal als abnormaal neergezet. Langzaam wordt ze steeds meer het middelpunt van de familie, het abnormale wordt normaal. Op deze manier wordt via Constance het onderscheid tussen buitenbeentje en middelpunt en tussen normaal en abnormaal geproblematiseerd.

---

⁸ Voor de verliefdheid van Marietje op Addy, zie citaat 8 in de bijlagen.

⁹ Voor de beschrijving van de nerveuze Marietje, zie citaat 9 in de bijlagen

¹⁰ Voor de aanval van Emilie, zie citaat 10 in de bijlagen.

De boeken der kleine zielen beginnen met de terugkomst van Constance in Den Haag. Door haar overspel en haar scheiding is zij het buitenbeentje van de familie geworden. Constance vraagt om vergiffenis en mag terugkomen bij haar familie in Den Haag. De familie heeft het gevoel dat ze alles goed voor elkaar heeft. Elke zondagavond komen ze bij elkaar als gehele familie, een avond die liet zien hoe goed de familiebanden waren, zoals te zien in het onderstaande citaat.

'De instandhouding van dien avond getuigde van de nauwe banden, die de onderlinge familieleden samenhielden.' (Couperus 1991: 18, dl. 1).

Het lijkt er op deze manier op dat de familie het goed voor elkaar heeft in de bovenste lagen van de Haagse samenleving. In de loop van de eerste roman blijkt echter dat de banden binnen de familie niet zo hecht zijn als de zondagavonden doen ogen. Het lijkt erop dat alle familieleden hard hun best doen om zo normaal mogelijk te lijken, maar ondertussen speelt zich onderhuids van alles af.

'Mevrouw Van Lowe merkte niets van wat er omging in Constance, en als des Zondags zich de familieleden weêr verzamelden, straalde de oude vrouw in die illuzie der groote aanhankelijkheid, die er zijn zoû tusschen allen. De kinderen, altijd, lieten haar buiten hun twisten, hielden haar uit een eerbied en liefde in de illuzie, die haar hierbaar was. Adolfine, in tegenwoordigheid van mama, sprak nooit vinnig kwaad van Bertha, was vriendelijk tegen Constance. Van den twist van Ady en Jaap wist de oude mevrouw niets, en niets van de verklaring van Van der Welcke en de Van Saetzema's.' (Couperus 1991: 264, dl. 1).

In het bovenstaande citaat is te zien dat de hele familie doet alsof alles goed gaat om de schijn hoog te houden voor hun moeder, maar tegelijkertijd spelen er zich verschillende ongeregelheden af. Constance maakt binnen deze familieperikelen een bepaalde ontwikkeling door. In eerste instantie geeft ze commentaar op de kleinzieligheid van de familie, zoals te zien in het onderstaande citaat.

'Kritizeert ieder van ons een ander en is het alzoo een kruisvuur van kritiek onder elkaâr? Op de soirée van Bertha heb ik dat ook al zoo hier en daar gehoord, maar is er dan van avond waarlijk niets goeds hier. Ik moet eerlijk bekennen: ik vind jullie klein, kleinsteedsch, eng van blik, vol coterie-geest, zelfs jou Paul, met al je filozofie... Jij, Gerrit, bent bang je te encanailleeren door de beleefdheid te hebben je te laten prezenteeren aan wat ooms en tantes van Dijkerhof, die je van je leven misschien geen driemaal weêr zal zien en jij Paul, waarom ben je zoo nijdig in je kritiek tegen wildvreemden, die een taartje niet precies eten zooals jij fatsoenlijk vindt? Ik vind oom Ruyvenaer belachelijk, die, zelf niet bijzonder gedistingeerd, vit op de distinctie van Van Saetzema's kennisen; ik vind Cateau belachelijk, die hoe solide ook, NIETS elegant, kritizeert Adolfine's élégance...' (Couperus 1991: 182, dl. 1).

Later in de roman ontwikkelt Constance zich, beïnvloed door haar gesprekken met Brauws.¹¹ Ze probeert zich los te maken van de kleinzieligheid van haar familie. De ontwikkeling die

---

¹¹ Voor de ontwikkelingen die Constance doormaakt, zie citaat 11 en 12 in de bijlagen.

Constance doormaakt lijkt belangrijk voor de situatie die zich voordoet in het laatste deel van *De boeken der kleine zielen, Het late leven*, waar Constance het middelpunt wordt van de familie Van Lowe. In deze roman woont Constance in Driebergen in het huis waar uiteindelijk bijna de hele familie Van Lowe samenleeft. Constance leeft er samen met Adeline, de weduwe van Gerrit en al haar kinderen, mama Van Lowe en Emilie. Later in de roman trekt Marietje bij hun in om behandeling van Addy te krijgen. Ook Paul en Ernst komen naar Driebergen. Ondanks dat ieder zijn problemen heeft leven ze in harmonie samen als familie. Op één van de laatste pagina's van het boek komt naar voren hoe gezellig ze het met zijn allen hebben.

'Wij zijn toch gezellig, zoo samen, zei Constance verteederd. Ach ik woû dat Dorine hier kwam wonen.' (Couperus 1991: 491, dl. 4).

Waar Constance in het begin van *De boeken der kleine zielen* nog de verstotene en het buitenbeentje was, is ze aan het einde van de boeken het stralende middelpunt van de familie. Er gebeurt hier iets interessants met de scheidslijn tussen buitenbeentje en middelpunt van een familie, de scheidslijn tussen moreel en immoreel. Door de ontwikkelingen van Constance binnen de familie Van Lowe wordt de scheidslijn tussen wat moreel en immoreel is, in twijfel getrokken.

In het boek verliest de familie Van Lowe inderdaad haar status in de hogere kringen in Den Haag door verschillende gebeurtenissen, dit is waarschijnlijk de reden dat *De boeken der kleine zielen* vaak getypeerd worden als een verhaal over het verval van een familie. Het is echter de vraag of het leven waar de familie alleen maar bezig was met de buitenkant, beter is dan het gezellige samenzijn in Driebergen aan het einde van *De boeken der kleine zielen*.

In het begin van de roman leeft ieder in de familie zijn eigen leven en is er iedere zondag een schijnheilig samenzijn waar de hele familie doet alsof ze het goed hebben met elkaar. Ook houdt de hele familie zich constant bezig met het binnen de deuren houden van de schandalen die zich binnen de familie afspelen om er voor de buitenwereld zo normaal mogelijk uit te zien. In de laatste roman woont de familie geïsoleerd in Driebergen zonder zich bezig te houden met de mening van de buitenwereld. De familie leeft in harmonie met elkaar als één groot gezin, waar iedereen respect voor elkaar en elkaars eigenaardigheden heeft. Dit samenleven kan gezien worden als een vooruitgang ten opzichte van het schijnheilige samenzijn aan het begin van *De boeken der kleine zielen*. Daarom hoeven *De boeken der kleine zielen* niet per se als een verval van een familie gezien te worden. Want ondanks het verval op het gebied van status maakt de familie een grote ontwikkeling door op het gebied van contacten. De familie functioneert aan het einde van het verhaal beter als familie en het lijkt niet kloppend om dat te bestempelen als het verval van een familie.

Conclusie

In deze scriptie is het onderscheid tussen normaal en abnormaal in *De boeken der kleine zielen* van Couperus onderzocht. Er is gekeken wat er gebeurt met de scheidslijn tussen deze twee polen. Tijdens dit onderzoek zijn verschillende dingen opgevallen.

Ten eerste wordt het onderscheid tussen gek zijn en niet gek zijn geproblematiseerd, voornamelijk via de personages Ernst, Paul en Gerrit. Deze personages weten zelf niet meer wat gek is en wat normaal is, en op deze manier wordt de scheidslijn tussen gek en normaal vager. Door deze drie personages, die alle drie te maken krijgen met psychische problematiek, te laten denken dat de rest gek is en zij niet, komt een interessant beeld naar voren. Als ieder personage zelf bepaalt wat gek is en wat normaal is, vervalt het onderscheid tussen gek en niet gek. Iedereen is op deze manier tegelijkertijd normaal en gek op zijn eigen manier.

Ten tweede komt in het personage van Addy de scheidslijn tussen verschillende manieren van omgaan met wetenschap naar voren. Addy heeft de normale geaccepteerde wetenschap, het positivisme, nodig om zijn eigen mystieke gedachtegoed te kunnen ontwikkelen. Het abnormale sluit in dit geval het normale niet uit. Daarnaast wordt duidelijk dat de medische theorieën uit de 19^e eeuw geen prominente rol in de roman krijgen maar gebruikt worden om een beeld te vormen van de ontwikkelingen die Addy doormaakt. De personages die bepaalde temperamenten hebben of hysterisch worden, lijken als illustratie voor het handelen van Addy te gelden.

Ook de scheidslijn tussen moreel en immoreel wordt in *De boeken der kleine zielen* in twijfel getrokken. Constance, de verstoten dochter en zuster, wordt uiteindelijk het stralende middelpunt van de familie Van Lowe. Ze lijkt het verval van de familie te keren door iedereen toe te laten in haar huishouden in Driebergen. Het gelukkig samenleven van de familie Van Lowe, waarbij alle gezinsleden elkaar lijken te verdragen en accepteren kan niet eenduidig getypeerd worden als het verval van een familie, iets wat in eerdere publicatie over *De boeken der kleine zielen* wel gedaan is.

Concluderend is te stellen dat de scheidslijn tussen normaal en abnormaal, gek en gezond, moreel en immoreel op verschillende manieren wordt geproblematiseerd. Bij de personages die spreken over gek zijn en niet gek zijn lijkt de scheidslijn volledig te vervallen, Addy heeft de normale wetenschapsbeoefening nodig om het abnormale te beoefenen en het verval van een familie lijkt opeens geen verval meer te zijn. Couperus heeft met *De boeken der kleine zielen* een beeld gegeven van een familie waarbij het onderscheid tussen normaal en abnormaal aan het wankelen gebracht wordt. Het normale kan niet functioneren zonder het abnormale. Door te kijken naar het onderscheid tussen normaal en abnormaal is er een ander beeld naar voren gekomen van het onderscheid tussen ziek en gezond in *De boeken der kleine zielen* van Couperus. Kemperink gebruikt het werk van Couperus en andere schrijvers uit het *fin*

de siècle als een illustratie voor de medische theorieën van het *fin de siècle*. In deze scriptie is geprobeerd te kijken naar het onderscheid tussen normaal en abnormaal. Uit dit onderzoek blijkt dat het onderscheid tussen ziek en gezond niet alleen hoeft te gelden als een illustratie van medische theorieën. De tegenstelling tussen ziek en gezond blijkt namelijk ook een voorbeeld te zijn van vele tegenstellingen die naar voren komen in *De boeken der kleine zielen*. Het onderscheid tussen ziek en gezond is een voorbeeld van het onderscheid tussen normaal en abnormaal. Dit onderscheid komt in alle lagen van *De boeken der kleine zielen* terug, en wordt, zoals beschreven in deze scriptie, op verschillende manieren aan het wankelen gebracht.

Referenties

- Bastet, F. (2004). 'Louis Couperus 1863-1923'. In: Korteweg, A., & Salverda, M. (red), *'t Is vol van schatten hier*. De Bezige Bij, Amsterdam, p. 135-137.
- Berg, H. de (2003). *Freud's theory and its use in literary and cultural studies, an introduction*. Camden House, Rochester.
- Borghart, P. (2006). *In het spoor van Zola, de narratologische code(s) van het Europese naturalisme*. Academia Press, Gent.
- Bork, G.J. (2004) *Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I)*. www.dbnl.org.
- Bork, G.J. van, & Laan, N. (2010). *Van romantiek tot postmodernisme. Opvattingen over de Nederlandse literatuur*. Coutinho, Bussum.
- Boven, E. van, & Kemperink, M. (2006). *Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19^e en 20^e eeuw*. Coutinho, Bussum.
- Broos, L. (1991). 'Vergane glorie, Decadentie en decadentisme in De boeken der kleine zielen. In: *Vooy's* 22 (1), p. 21-37.
- Couperus, L. (1991) *De boeken der kleine zielen I en II. (Verzameld Werk, 1991, ed. Vliet, H.T.M., van & Robert, J.B.)*
- Couperus, L. (1991) *De boeken der kleine zielen III en VI. (Verzameld Werk, 1991, ed. Vliet, H.T.M., van & Robert, J.B.)*
- Emants, M. (1916). 'Pathologie in de litteratuur'. In: *De Gids*, 80, p. 492-502
- Fontijn J. (1983). *Leven in extase, opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900*. Querido, Amsterdam.
- Groot, J. de (1999). *De verleidingstechnieken van Couperus. Over de boeken der kleine zielen*. SNL, Leiden.
- Habets, D. (2011) *Couperus en de theosofie. Het verhaal Jahve*.
http://www.libri.nl/docs/DannyHabets_CouperusJahve.pdf [17-12-2012].
- Hoekstra, F. (2000). *Een tempel voor de ziel: over Pier Pander en Louis Couperus*. Louis Couperus Genootschap, Den Haag.
- Kemperink, M.G. (1992). 'Louis Couperus en de temperamentenleer.' In: *Literatuur* 9, p. 2-7.
- Kemperink, M. G. (1993). 'Medische theorieën in de naturalistische roman.' In: *De negentiende eeuw* 17 (3), p. 114-171.
- Kemperink, M.G. (2002). 'Hysterie in de Nederlandse roman van het *fin de siècle*.' In: *Nederlands tijdschrift voor de geneeskunde*, 139(43), p. 2194-2198.
- Schrover, E. (1992). *Deconstructie en literatuur*. Dick Coutinho, Muiderberg.
- Sharme, R. (2006). *Abnormal psychology*. Atlantic, New Delhi.
- Simons, W. J. (1970). *Louis Couperus*. Desclee de Brouwer.

Bijlagen

Citaten

1. *'Ja. De kamer is er vol van. Ze zijn allen aan mijn ziel vast. Aan mijn ziel zijn ze allen vastgeklonken. Met kettings. Soms haken ze los. Maar kisteren over straat heb ik er twee mee gesleept, den geheelen tijd, over de keien... Ze hadden pijn, ze schreeuwden. Ik hoor ze altijd in mijn ooren schreeuwen, schreeuwen... Onder mijn bed liggen er drie. Die slapen. Als ik naar bed ga, worden ze wakker, rammelen hun kettings. Laat ze slapen. Ze zijn moe, ze hebben verdriet.'* (Couperus 1991: 26, dl. 3).
2. *'- Ach Gerrit, smeekte Paul; wat moet ik nu doen in Nunspeet...Mama heeft er Adeline en de kinderen; Constance wijdt zich aan Ernst... Wat moet ik nu doen in Nunspeet... Al dat bewegen is maar lastig en als ik naar Nunspeet reis, word ik bijna even vies, als dat ik naar Zwitserland ga... Neen, ik blijf thuis. Ik ben hier tevreden. De juffrouw hier is heel netjes, en de meid ook, en al moet ik een massa zelf nakijken om mijn boel schoon te houden... zoo is het tòch nog al verzorgd... en niet al te vies.*
- Maar Paul! zei Gerrit, met een breed gebaar van schei-er-nu-meê-uit-zeg!:
- Die netheid van je wordt een manie!
- En waarom mag ik niet net zoo goed een manie hebben als een anders, vroeg Paul beleedigd. Iedereen heeft zijn manie. Jij hebt een manie om kinderen te verwekken. De mijne is steriel, maar heeft evenveel recht van bestaan als die van jou.' (Couperus 1991: 102, dl. 3).
3. *'Niemand zag iets aan hem, en hijzelve vond het heel vreemd, dat zoo verborgen was voor het oog van de wereld zijn huiverige ziel diep in hem, als ziekende in zijn groote lichaam van schijnkracht. Ziek... was dan ziek zijn ziel? Neen, misschien niet... Ze kromp alleen in onder den zwaren, zwaren weemoed...'* (Couperus 1991: 150, dl. 3).
4. *'Hij begreep wel, hij begreep wel, - hij begreep wel, dat die twee ruwe ploerten, die vrouw en die broer, gedacht hadden, dat hij GEK was... Maar hij had alleen willen ademen koele lucht van den nacht, willen voelen koele lucht van den nacht huiveren over zijn heete leden, die zoo warm aangloeiden, omdat in bed de zielen zoo drongen tegen hem aan, ook al poogde hij ze zacht af te weren... Dat was toch niet GEK koele lucht te willen ademen..... Hij wist wel, hij wist wel: zeker dachten ze ook, als de juffrouw en haar ploert van ee nbroêr, dat hij GEK was, gek en krankzinnig... Maar zij, ze waren van zinnen krank; ze hadden geen oogen, dat ze niet zagen de sluimerende zielen, waar vol het huis van was - zij hadden geen ooren, dat zij niet hadden gehoord de het heelal doorklinkende klacht van de zielen dien nacht.'* (Couperus 1991: 30-31, dl. 3).
5. *De dokter wil me naar Nunspeet hebben... antwoordde hij slim. Ik weet het heel goed... - hij lachte minachtend - jullie denken, dat ik gek ben. Maar ik ben niet gek, hernam hij hoogmoedig... Jullie... jullie zijn dom... dom en gek zijn jullie. Jullie zien en hooren niets... verstompt als jullie zijn in je brute zinnen...en dan denk je maar, omdat een ander ziet en hoort en voelt... dat hij gek is...terwijl jullie gek zijn...Ik blijf hier, ik ga niet naar Nunspeet.'* (Couperus 1991: 42, dl. 3).

6. *'Was hij niet de broer van Ernst... Was hij de broer van Ernst niet altijd geweest.. ook al had het altijd anders geschenen... Waren zij niet uit het zelfde bloed, en waren zij, broêrs, niet uit de zelfde ziel, de zelfde ziel, die schemerde! Schemerde het niet om hen allen nu met de grauwheid van het kleine leven...'* (Couperus 1991: 218, dl. 3).
7. *'Zij was een mooie vrouw, en een gezond, frisch bloed scheen haar een tint te geven als van melk, die rozig zou zijn. Hare trekken waren niet fijn, maar zuiver; hare oogen waren goudgrijs en groot, en van een helderen glans; haar haar golfde natuurlijk en de wrong was bijna te zwaar. Dan was in de zwart zijden blouse, de buste zwaar, de borst laag, het middel kan nature breed iets te veel geregen in haar corset. Zij had de breede volle vormen van een gezonde jonge vrouw en zij miste al de morbide distinctie van fijner ras.'* (Couperus 1991: 272, dl. 2).
8. *'Langs de deuren van oom, tante, mama, van de meisjes ging zij nu, langs de leêge kamers van Addy en Mathilde... en zij voelde, dat zij Addy, stil, en verlangensloop heel lief had... altijd aan hem dacht... hoewel zij niet altijd deed als hij zeide... omdat zij niet kon in haar kamer blijven, en verlangde naar buitenlucht zelfs te laten waaien over haar bijna bloote meisjeslichaam heen.'* (Couperus 1991: 460, dl. 4).
9. *Marietje wendde zich af. Zij was een bleek blond meisje van zestien jaren, met flauwe blauwe oogen, en een wit velletje, zonder bloed. Haar haar, weggestreken van haar voorhoofd, was achter al opgestoken in een dotje. Zij had een boezelaartje voor. En nu zette zij zich voor een piano en tikkelde gamma's af.* (Couperus 1991: 163, dl. 1).
10. *'Het radeloze gekerm om haar leven kreunde weg in klagende woorden en het was als zonk zij, na zich te hebben geuit, in een doffe wezenloosheid, de oogen groot, starende door de kamer heen, als zag ze nog àl de dingen van het verleden, maar als waasden zij al weg, nu zij zich had geuit...'* (Couperus 1991: 472, dl. 4).
11. *'Zij had het vroeger nooit zoo gezien. Zijzelve, ze was ook zoo. En ze vond zich en hen allen klein. Zoo klein, dat zij dacht: leven wij allen...om zoo weinig...als er dan zoo veel is... daarbuiten, daar wijder, daar verder...onder die wolkenluchten van het immense vizioen.. Treden wij dan nooit buiten dat kringetje, waarin wij met onzen glimlach – omdat wij zoo aanzienlijk en verlicht zijn – ronddraaien om elkaâr en om onszelf... als tolleren... als eeuwige tolleren... En weêr rees Brauws voor haar blik... O, nu eerst begreep zij, wat hij dien eersten avond, toen zij hem zag, hoorde...gesproken had...over den Vrede...De Vrede...De blanke, reine, idee wapperde plotseling voor haar uit als een zilveren vlag, wimpelde in de wijde wolkluchten... O, nu eerst begreep zij... dat hij zocht... Hij had willen zoeken...het leven!.....Maar zij... en zij allen... zij leefden niet! Zij leefden niet, zij hadden nooit geleegd.'* (Couperus 1991: 434, dl. 2).
12. *'Nauwlijks in haar was er een zweem van gedachte aan wat de wereld, de menschen, de kleine menschen – zij, die daar draaiden in het kringetje, met hunne vooroordeeltjes en eigendunkelijkheidjes, met hunne religietjes en filozofietjes, voor immoreels zouden gevonden hebben in zoo vreemde beschouweingen van een getrouwde vrouw omtrent zichzelf – een vriend – haar man – en het nichtje, dat die man klaarblijkelijk liefhad... Zij was een kleine mensch als zij allen; zij was een kleine ziel – als zij allen – maar hare ziel, de hare, groeide, groeide op, groeide uit: een lichtigheid als van vleugels scheen haar te kunnen voeren nu naar*

*de grotere wolkluchten daarginds...naar verre steden...waarover de bliksems uitsloegen der
nieuwe revelaties en waarheden...*

In haar was alles veranderd...' (Couperus 1991: 455, dl. 2).